

FYLKESMANNEN I FINNMARK
FINNMÁRKKU FYLKKAMÁNNI

HELSE FINNMARK
FINNMÁRKKU DEARVVAŠVUOHTA

HÅNDBOK

Utviklingshemming og seksualitet Forebygge og håndtere overgrep

FORORD til håndbok

Håndboken er utarbeidet av Hilde Kristiansen og Torunn Ovrud ved habiliteringstjenestene i Helse Finnmark og Gry Bogetun seniorrådgiver hos Fylkesmannen i Finnmark. Hilde Kristiansen og Torunn Ovrud er spesialister i sexologisk rådgivning.

Målsetningen er å tilby en enkel håndbok som kan fungere både som en kunnskapsbase og et praktisk arbeidsredskap for å forebygge at overgrep skjer. For å gjøre håndboken så enkel som mulig har vi valgt å dele den inn i to hoveddeler.

- Del 1: Generell, grunnleggende kunnskap om seksuell utvikling og om hvordan seksualitet kan forstås hos mennesker med utviklingshemming.
- Del 2: Innføring i hvordan seksuelle overgrep kan forebygges og hvordan mistanke eller viten om seksuelle overgrep skal håndteres.

Mennesker med nedsatt funksjonsevne er ikke en ensartet gruppe, men består av mennesker med svært ulike former for funksjonsnedsettelse.

Kunnskap om utviklingshemming og seksualitet, samt utviklingshemming og overgrep henger nøye sammen fordi mennesker med utviklingshemming er mer utsatt for seksuelle overgrep enn befolkningen for øvrig, les mer på [Nordlandsforskning sin hjemmeside](#).

Vi anbefaler at hele håndboken bør inngå i virksomhetens systematiske opplæring av ansatte. Vi anbefaler også at håndboken presenteres for pårørende som en del av kommunenes kvalitetssystem. Informasjon om at dette temaet blir ivaretatt av kommunens fagfolk vil kunne virke betryggende for foreldrene.

Bildene i håndboken er laget av elever ved Fuglenes skole skoleåret 2009/2010.

INNLEDNING

Denne håndboken henvender seg til deg som arbeider i avlastnings- eller barneboliger i kommunens regi eller hos dem som mottar tjenester i egen bolig. De som mottar tjenester fra deg, har rett til et etisk og faglig forsvarlig tilbud.

Utviklingshemming og seksualitet

Som ansatte har vi et medansvar for at vi har tilstrekkelig kunnskap om utviklingshemming og seksualitet. Med grunnleggende kompetanse blir vi i stand til å forstå og tolke atferd og vi blir mindre fordomsfulle. Uvitenhet skaper grobunn for fordommer. Kunnskap om seksualitet og seksualitetens uttrykk er nødvendig for å vite hva som er vanlig seksualitet på ulike alderstrinn. Mennesker med utviklingshemming kan ofte utfordre oss ved at de sier eller gjør ting som ikke samsvarer med sin biologiske alder. Vi får dermed ansvar for å **legge tilrette** for at den enkelte bruker får kunnskap ut fra egne behov og forutsetninger. Det er viktig at den ansatte møter den enkeltes seksualitet på en åpen og fordomsfri måte. Det er også viktig at fagmiljøet har en bevissthet om hvilke holdninger og hvilken kunnskap man møter den enkeltes seksualitet med.

Utviklingshemming og seksuelle overgrep

Økt kunnskap om utviklingshemming og seksualitet vil bidra til å **forebygge** at seksuelle overgrep skal skje. Ansatte må ha god kjennskap til den enkelte person for å oppdage og forstå signaler på at noe er galt. Hvis du observerer tegn som kan være signaler om overgrep, skal denne håndboken hjelpe deg til å bli handlingskompetent i stedet for handlingslammet.

Det er ofte vanskelig å bære på mistanke og melde fra ved mistanke om at overgrep skjer. Det er naturlig å oppleve usikkerhet og frykt for å ta feil i en slik situasjon. Håndboken kan hjelpe deg til å håndtere mistanken på en forsvarlig måte. Den er delt inn i kapitler om ulike emner og du kan lære mer ved å gå inn på anviste sider på internett eller via aktuelle bøker og filmer.

Hver og en av oss har [plikt til å melde](#) fra dersom vi har mistanke om overgrep

Denne håndboken skal være **et verktøy** for kommunene i arbeidet med å forebygge overgrep og **håndtere mistanke** for de som er særlig utsatt.

Internkontroll

Håndboken skal inngå i kommunenes internkontroll ved at:

- ✓ den legges inn i den årlige kompetanseplanen/årshjulet
- ✓ håndboken inngår i førstegangsoplæring for nye ansatte
- ✓ at kontaktinformasjon om relevante lokale ressurser som kriseteam, krisesenter, overgrepsmottak legges inn i håndboken slik at dette er tilgjengelig ved behov. De lokale ressursene vil variere fra kommune til kommune.

Håndboken er en del av kommunens internkontrollsystem og det er derfor viktig at du setter deg godt inn i innholdet. Den inneholder blant annet prosedyrer som skal følges når du har mistanke om, eller avdekker overgrep. Mer generell informasjon om internkontroll finner du i vedlegg bakerst i håndboken.

Vil du vite mer?

- **Nasjonalt Fellesskap mot seksuelle overgrep**
[FMSO](#)

DEL 1

UTVIKLINGSHEMMING

Begrepet utviklingshemming er her hentet fra det internasjonale diagnoseklassifiseringssystemet ICD-10. Utviklingshemming er en samlebetegnelse for en rekke ulike tilstander eller diagnoser. Det finnes ulike alvorlighetsgrader av utviklingshemming. ICD-10 beskriver gradene som lett-, moderat-, alvorlig - og dyp. Innen hvert område er det store variasjoner.

Felles kjennetegn for mennesker med utviklingshemming er at evnen til å lære og til å klare seg i samfunnet er redusert. Diagnosen settes ut fra en samlet vurdering av personens intellektuelle og adaptive ferdigheter og beskriver en tilstand som er kjennetegnet av forsinket eller mangelfull utvikling av evner og funksjonsnivå. En person med utviklingshemming har svekkede kognitive, språklige, motoriske og sosiale ferdigheter. Dette innebærer at personen har reduserte forutsetninger for å tilegne seg kunnskap og erfaring om sosiale normer og seksualitet. Det kan resultere i manglende kompetanse i forhold til å gi uttrykk for- eller å forstå egne og andres grenser. Undersøkelse viser at personer med utviklingshemming ikke alltid blir tatt alvorlig når de formidler krenkelser og overgrep. Jf [undersøkelse fra Nordlandsforskning](#)

Eksempel 1:

Geir er 32 år, har egen leilighet og jobber med postombæring i en kommune. Han har diagnosen "lett til moderat utviklingshemming". Han forstår godt hvilke oppgaver han skal gjøre for å både hente og levere post i det kommunale systemet. Geir har vedtak etter helse- og omsorgstjenesteloven der han får bistand i forhold til hygiene, stell av hus og klær, samt økonomi. Han kan lage enkle matretter. Hovedinteressene hans er damer og biler. Han kan bli sittende ved pc'en hele natta for å finne bilder av nakne damer hvis han er alene. Han snakker mye om damene på nettet og hva han vil gjøre med dem. Geir forstår ikke konsekvensene av at han er våken hele natten. Personalet melder om at Geir stadig virker trøtt og har sinneutbrudd.

Eksempel 2:

Hanne har diagnosen alvorlig utviklingshemming. Hun er 46 år og bor i egen leilighet i et bofellesskap. Med litt hjelp kan Hanne koke kaffe, egg og pølser. Hun har ingen forståelse for penger eller tid. Hun har personell rundt seg hele døgnet. Hanne bruker bleier og må ha hjelp til å gå på toalettet, bli dusjet og vasket. Hun hjelper til med å henge opp klær og legge rene klær i skapet. Hun har ingen faste aktiviteter hun skal utføre i løpet av dagen. Hun er glad i mat og går ofte for å finne noe å spise i egne og andres skap. Hanne kan i noen tilfeller sitte i sofaen og rugge på bleia, hun kan bite seg i handa, hyle høyt, le eller skrike uten at personalet forstår hvorfor. Dette gjør hun uavhengig av hvor hun er. Personalgruppen har ulik oppfatning av hva dette skyldes. Noen mener hun er sint eller protesterer fordi hun ikke får det som hun vil og andre stiller spørsmål om det kan være noe seksuelt.

Eksempel 3:

Jørn er 15 år med et modenhetsnivå tilsvarende 5 år. Han sitter gjerne i sandkassen med barn i førskolealder og leker med bøtte og spade. Dette er fordi han fungerer på samme modenhetsnivå som dem, de leker de lekene som han liker best. En dag var en 5-års gammel jente uheldig og sølte sand på Jørn. Han ble rasende og kjeftet på henne samtidig som han kastet sand med voldsom kraft. Jørn forsøker også å få de andre barna med på doktorleker. Han har ved flere anledninger forsøkt å vise fremtissen sin og han har forsøkt å dra barna med inn i skuret for å leke mer.

Vil du vite mer?

- **Om Seksualitet og utviklingshemming**
Bernt Barstad. Universitetsforlaget 2006 ISBN: 13:978-82-15-00805-9.
- **Hur gör man? Om sex- og samlevnadskunskap i särskolan.**
Lotta Löfgren-Mårtenson. Argument förlag AB 2009. ISBN:91-7315-267-9
- **NAKU - Nasjonalt kompetansesenter om utviklingshemming**
- **Sex, kærlighed og autisme. Sex og Sundhed 2010.**
ISBN 978-87-991457-2-0
- **Hvem er jeg? Boken som gir hjelp til et godt selvbilde og økt empatisk evne.**
www.spiss.no
- **SOR - Samordningsrådet for arbeid for mennesker med utviklingshemming**

SEKSUALITET

Seksualiteten begynner i barndommen. Barn viser seksuelle reaksjoner før fødselen. Onani og seksuelle leker er sunne og normale aktiviteter hos barn, men i de fleste land lider barn under seksuell undertrykkelse. Omgivelsenes holdninger og reaksjoner har en betydelig innflytelse på barnets seksuelle utvikling. Disse vil danne bakgrunnen for i hvilken grad det vil oppstå seksuelle problemer. Barn og voksne har behov for å bli støttet i sin seksualitet, slik at de kan bli i stand til å føle gleden over seg selv som seksuelle individer (WHO 1984)

Seksualiteten er til stede hos alle mennesker fra før vi er født og kommer til uttrykk i varierende grad gjennom hele livet. Seksualiteten kan være en uttømmelig kilde til nærhet og ømhet, spenning og lek, nytelse og livsglede. Seksualitet handler om basale menneskelige behov som lengsel etter kontakt, intimitet, nytelse, ømhet og kjærlighet. Seksualitet er også kroppslige fornemmelser, følelser, opplevelser og den utvikles og modnes gjennom en livslang prosess. Den er til stede i varierende grad gjennom hele livet og er en viktig del av menneskets identitet.

Seksualiteten er en positiv drivkraft, men den kan misbrukes. Seksualiteten kan også føre til skam og skyldfølelse, misbruk, overgrep og vold. I Norge er det ca. 200 000 mennesker som er utsatt for seksuelle overgrep. [FMSO fakta kunnskap](#).

Seksualitetens utvikling

Barndommen preges av utforskning som blir mer kompleks jo eldre man blir. Barn søker etter identitet og tilhørighet. Grovt sett sier man at barndommen varer frem til puberteten, da overtar ungdomstiden. I løpet av ungdomstiden finner man sin plass og opplever tilhørighet til venner og miljøer. Voksenlivet preges av mangfold. Man får utdanning, jobb, familie og barn og etablerer nye vennskap og kontakter. Alderdommen er ideelt sett tiden for forsoning og tilbakeblikk. Når vi blir fortalt historier eller ser adferd som gjør oss bekymret, er det viktig å ha kunnskaper om hva som er normalt og forventet seksuell utvikling i ulike alder og modenhetsnivå.

FASER	BESKRIVELSE	EKSEMPLER
Trygghets- og sansefasen 0–1½ år Trygghet Nærhet Sansing	Allerede i fosterlivet og helt tydelig hos det nyfødte barn kan man se seksuelle atferdstrekk – først og fremst lystfølelse.	Sansesystemet stimuleres. Rundt spedbarnets munn er det nerver og dermed et følsomt område. Når dette området berøres er det godt for barnet – og suttereфлекsen starter.
Selvstendighetsfasen 1½-4 år Selvstendighet Selvsikkerhet Selvtillit	Oppdager egen kropp Barnet lærer hva det liker og ikke liker Onani: Barnet oppdager og "leker" med kjønnsorganet sitt	Barnet begynner å gjøre erfaringer på egen hånd. Det plukker ting fra hverandre og utforsker "alt mulig". Løsriver seg mer fra foreldrene og "vil gjøre selv"!
Kjønnsidentifikasjon 4-6 år Aktiv og initiativrik Utprøvende	Identitet er en viktig del av denne fasen. Oppatt av forskjellene mellom gutt og jente. Følelse av å tilhøre en kategori (voksne rollemodeller)	Avhengig av foreldrene, opplever ikke seg selv som en selvstendig person. Hemmelige og skjulte leker, f. eks doktorlek
Den skjulte fase 6-12 år Undersøkende Vitebegjærlig Interessert	Modnes og utvikles sosialt. Begynner å forstå andres handlinger og følelser. Mer bevissthet mot eget kjønnsorgan. Onani er ikke uvanlig. Fasen avsluttes ved 1. menstruasjon hos jenter og 1. utløsning hos gutter (den sekundære kjønnsmodning)	Skjult kultur som foreldrene ikke blir en del av; kysseleker, lager tegninger og synger sanger der ulike navn på kjønnsorganer er en viktig ingrediens. Ønsker ikke for mye innblanding fra de voksne. Sterkt skille mellom foreldre og venner; Noe vil man gjøre med kamerater, men ikke med foreldrene.
Pubertetsfasen 12-18 år Sikkerhet og integrert personlighet Egen livsstil	Endring av kropp og hormoner skaper økt kroppsbevissthet. Hormoner og identitet påvirker tenning/lyst, gir økt behov for utløsning. Puberteten betyr at man skal finne sin egen livsstil, innstille seg på å løsrive seg fra familien og begynne å planlegge sitt eget selvstendige voksenliv. Det er vanlig å debutere med partner i løpet av denne fasen.	I denne fasen skal all tidligere utvikling samles og integreres i ungdommen. En vanskelig prosess som for mange kan medføre store konflikter med foreldrene. Det er ikke uvanlig at ungdommene inntar et motsatt standpunkt av det foreldrene/andre voksne har. Dette skjer i et psykologisk spill der ungdommene trener seg på selvstendighet og løsrivelse - uenighet er en del av spillet.

Skjematisk oversikt over den seksuelle utvikling; Jørgen Buttenschøns modell

I modellen er opplysningene skjematisk ramset opp, vi må derfor huske på at det er individuelle forskjeller med hensyn til hva den enkelte person opplever i de ulike fasene. Det er viktig at den enkelte person får flest mulig positive erfaringer fra hver fase fordi disse erfaringene skal danne grunnlaget for å bygge seksuell trygghet.

Utviklingshemming og seksualitet

Grunnleggende kunnskap om seksuell utvikling er nødvendig for å forstå hvordan seksualitet kan komme til uttrykk hos mennesker med utviklingshemming. En utfordring i dette arbeidet er at det kan være et misforhold mellom kroppslig og kognitivt utviklingsnivå. Dette medfører at krav og forventninger ikke er i overensstemmelse med det den utviklingshemmede faktisk forstår. Det er svært viktig at vi som ansatte har tilstrekkelig bevissthet om at den enkelte med utviklingshemming ofte ikke har tatt del i den uformelle læringen og utforskningen sammen med andre barn.

Manglende kompetanse på egen seksualitet, grenser og normer kan medføre at den utviklingshemmede også kan begå overgrep. Mennesker med utviklingshemming har ofte ikke forutsetninger for å forstå hvilke skader dette kan medføre. I eksempel 3 i kapitlet om utviklingshemming, ser vi at Jørn forsøker å få de andre barna med på doktorlek. Han har ved flere anledninger forsøkt å vise frem tissen sin og han har forsøkt å dra barna med inn i skuret for å leke mer. Jørn har en 15 års kropp, han har kommet i puberteten, men har et evnenivå som tilsvarer det en 5 åring har. Dette innebærer at han ikke forstår at det han gjør ikke er lov fordi hans biologiske alder ikke samsvarer med hans mentale alder. Selv om han er 15 år, har han verken lært om kropp, følelser, pubertet eller seksualitet, og forstår derfor ikke konsekvensen av sine handlinger. Han vil bli oppfattet som en overgriper.

... hvorfor står han foran vinduet og onanerer, han er jo helt syk, alle kan jo se han".
Sagt av personale om en mann på 20 år med utviklingsalder på 4 år.
Kan dette eksempelet forstås på en annen måte, jf. tabell om seksuell utvikling s 8?

Seksuelle rettigheter

De seksuelle rettighetene har sitt utgangspunkt i den europeiske menneskerettighetskonvensjonen. Seksuelle rettigheter er universelle menneskerettigheter basert på iboende frihet, verdighet og likhet for alle mennesker. På samme måte som helse er en fundamental menneskerettighet, må også den seksuelle helse være det. For å sikre at enkeltmennesker og samfunn utvikler sunn seksualitet, må de følgende seksualrettighetene bli omtalt, oppmuntret, respektert og forsvart av alle samfunn med alle tilgjengelige virkemidler. Seksuell helse er resultatet av et miljø som anerkjenner, respekterer og utøver disse seksuelle rettighetene.

ERKLÆRING OM SEKSUELLE RETTIGHETER

1. Retten til seksuell frihet

Seksuell frihet omfatter anledningen for individer til å uttrykke deres fullstendige seksuelle muligheter. Dette omfatter imidlertid ikke noen form for seksuell tvang, utnyttelse eller misbruk på noe tidspunkt eller i noen livssituasjon.

2. Retten til seksuell selvstyring, seksuell integritet og trygghet for den seksuelle kroppen

Denne retten omfatter muligheten til å ta selvstendige avgjørelser angående sitt seksuelle liv innenfor rammen av ens egne personlige og sosial etiske normer. Den omfatter også kontroll og nytelse av egen kropp fri for tortur, kroppslig beskadigelse og vold av et hvert slag.

3. Retten til å ha sin seksualitet for seg selv

Dette innebærer retten til individuelle seksuelle valg og individuell seksuell atferd, så lenge dette ikke blir grenseoverskridende i forhold til andres seksuelle rettigheter.

4. Retten til seksuelt likeverd

Dette refererer til frihet fra alle former for diskriminering uavhengig av kroppslig kjønn, sosialt kjønn, seksuell orientering, alder, rase, sosial status, religion eller fysisk eller følelsesmessig svikt.

5. Retten til seksuell nytelse

Seksuell nytelse inklusive selvstimulering, er kilde til fysisk, psykisk, intellektuell og åndelig velvære.

6. Retten til følelsesmessig seksuelt uttrykk

Seksuelt uttrykk er mer enn erotisk nytelse eller seksuelle handlinger. Individer har rett til å uttrykke sin seksualitet gjennom kommunikasjon, berøring, følelsesuttrykk og kjærlighet.

7. Retten til fritt partnervalg

Dette innebærer retten til å gifte seg eller la være, til å skille seg og til å inngå andre typer forpliktende, seksuelle relasjoner.

8. Retten til frie og ansvarlige valg i forhold til reproduksjon

Dette omfatter retten til å velge om en vil eller ikke vil ha barn, til antallet barn og til tidsrom mellom hver fødsel, og retten til fri adgang til prevensjon og fruktbarhets regulerende midler.

9. Retten til seksualopplysning basert på vitenskapelige undersøkelser

Denne retten innebærer at seksualkunnskap skal bygges opp gjennom frittstående og like fullt vitenskapelig og etisk fullverdige undersøkelser og spres på meningsfulle måter til alle sosiale lag.

10. Retten til omfattende seksuell utdanning

Dette er en livslang prosess fra fødsel gjennom de forskjellige livsavsnitt og skulle omfatte alle sosiale sammenhenger.

11. Retten til seksuell helseomsorg

Seksuell helse-omsorg må være tilgjengelig for forebygging og behandling av seksuelle bekymringer, problemer og forstyrrelser.

Erklæringen er hentet fra World Association for Sexual health (WAS). Oversatt til norsk av Esben Esther Pirelli Benestad og Elsa Almås Tilpasset til håndboken av Torunn Ovid og Hilde Margrethe Kristiansen.

Vil du vite mer?

- **KROPP, IDENTITET OG SEKSUALITET**

- **KIS**

- Et konkret opplæringsmateriell til bruk ved undervisning til ungdom med funksjonsnedsettelse utarbeidet av habiliteringsteamet for voksne ved Nordlandssykehuset

- **Verdens helseorganisasjon**

- WHO

- **World Association for Sexual Health**

- WAS

- **Amoroteket**

- Det første museet i Norge med tema sex og kjærlighet

- **Sexologi - en bok for professionelle og forældre om utviklingshemmede menneskers seksualitet.**

- Jørgen Buttenschøn

- EIBA-PRESS 2001 ISBN: 87-89693-66-3

- **Sexologi i praksis**

- Elsa Almås og Esben Esther Pirelli Benestad.

- Universitetsforlaget 2006. ISBN: 13:98-82-15-00849-3

- Dette er en fagbok for deg som vil lære mer om hvordan man profesjonelt kan møte og arbeide med problemer og utfordringer knyttet til seksualitet

- **Menns Seksualitet**

- Håkon Aars

- Cappelen 2011. ISBN: 978-82-02-30364-8

DEL 2

FOREBYGGE SEKSUELLE OVERGREP

Kunnskap er et virkemiddel for å kunne forebygge seksuelle overgrep. Du som ansatt må ha kunnskap nok til å forholde deg til ulike uttrykk for seksualitet og til å gi veiledning der det er behov for det. Du må ha så mye kunnskap at du kan legge til rette for at den enkelte blir i best mulig stand til å forstå egne og andres grenser, og å si fra når grensene blir krenket.

Seksualvennlig miljø

For å få et seksualvennlig miljø må vi legge tilrette for at seksualitet blir vektlagt på lik linje med andre tema. Et seksualvennlig miljø gir rom for å stille spørsmål og drøfte seksualitet. Vi har ansvar for å legge tilrette for et seksualvennlig miljø der individuell seksualitet har en naturlig plass. All seksuell adferd må møtes med respekt og tas på alvor. Dette innebærer at fagansvarlige har et særskilt ansvar for å sette seksualitet på dagsorden. Alle har et ansvar for å stille spørsmål og ta opp tema omkring vanlig og uvanlig seksualitet. Der vi blir usikre på hvordan det bør håndteres, bør man søke råd.

Et seksualvennlig miljø er blant annet å:

- respektere, anerkjenne og legge til rette (kunnskap, privatliv, ikke forstyrre...)
- ikke krenke
- ikke forveksle barns seksualitet med voksen seksualitet
- gi henvisning til det private rom
- bruke riktige begreper, benevne kroppsdeler og seksuell aktivitet der det er naturlig
- alminneliggjøre og gi positiv veiledning

Mange opplever at åpenhet omkring seksualitet er vanskelig fordi seksualiteten tilhører den mest intime delen av livet vårt. Vi er ikke vant til å snakke om seksualitet. Vi mangler øvelse på å kommunisere om tematet seksualitet og vi mangler arenaer der seksualitet er et naturlig tema.

Eksempel:

Situasjon		
Bjørn har en nedsatt funksjonsevne og må ha hjelp til det meste. Når han skal få på ny bleie, må han ha to hjelpere. Bjørn liker å være uten bleie en stund og ta på penis.	De går på badet, som er varmt, døren holdes lukket. Personalet forteller hele tiden hva som skal skje. Bjørn får ligge på en stellebenk, blir vasket og stelt. Personalet trekker seg litt tilbake og han får ligge og kose seg en stund før ny bleie blir satt på.	De går på badet, døren blir ikke lukket, det kommer flere personell som fortsetter å diskutere den nye turnusplanen mens Bjørn blir vasket. Ny bleie blir tatt på umiddelbart. Han gir tegn på å være misfornøyd, dette blir ignorert.

Holdninger

Kunnskap gir grunnlag for utvikling av gode holdninger. Holdningene våre skal være preget av anerkjennelse og respekt. Mangel på kunnskap kan gi holdninger som igjen gir mangel på aksept for den enkelte person. Som ansatte må vi akseptere alle

sider ved mennesket, også at alle mennesker er seksuelle. Seksualitet har stor betydning for livskvalitet og vi kan derfor ikke velge bort en persons seksualitet når vi yter bistand. Dette innebærer at vi må forholde oss til forskjellige uttrykksformer for seksualitet også hos mennesker med utviklingshemming. Det vil si at du som ansatt må akseptere alle lovlige former for seksualitet som du møter i ditt arbeid.

Grenser

De uformelle grensene som gjelder i det enkelte miljø tilegnes ofte ved at man erfarer og lærer hva som er akseptabel oppførsel. Personer med utviklingshemming går ofte glipp av denne uformelle læringen og får i tillegg liten erfaring i samspill med jevnaldrende. Konsekvensen av dette kan eksempelvis være at man ikke vet hva som er akseptabel atferd. Det er derfor viktig at vi i vår relasjon til det enkelte menneske med utviklingshemming bidrar til at disse grensene tydeliggjøres.

1. Overskride grensen for hva som "går an" på forskjellige arenaer

Grenser er resultat av formelle og uformelle regler som reguleres gjennom kultur, religion og normer for hva som er sømmelig.

Et eksempel på ulike regler på ulike arenaer er at det er helt greit å være nesten naken på en badestrand eller i et basseng, men det er ikke greit å gå tilsvarende avkledd på gaten eller i butikken.

Et eksempel på ulike regler for påkledning i ulike miljøer er at noen dekker til hodet sitt med en hijab når de er i det offentlige rom, mens andre synes det er helt greit å gå med blottet hode.

De fleste mennesker med utviklingshemming opplever at deres hjem er andres arbeidsplass. Det innebærer i praksis at deres frihet til å være seg selv begrenses fordi de må forholde seg til ansattes grenser.

2. Overskride egne og andres grenser

Mennesker med utviklingshemming risikerer å komme i seksuelle situasjoner der de blir presset eller overtalt til å gå lenger enn det de kan vurdere og håndtere.

Når mennesker med utviklingshemming mangler kunnskap om egne og andres grenser løper de risiko for å bli krenket eller å krenke andre mennesker. Deres manglende kunnskap kan føre til at de fremviser seksualitet som fremstår som påtrengende og uønsket. Seksualiteten vil da kunne føre personen med utviklingshemming opp i konflikter som han/hun ikke forstår.

Tilbake til historien om Geir i eksempel 1: Geir snakker mye om damene på nett og hva han vil gjøre med dem. Han vil stadig vekk klemme på damene på jobb og forsøker å ta dem på puppene. Geir forstår ikke konsekvensene av å gjøre seksuelle tilnærmelser til damene på jobben og fortelle åpent om sine lyster.

Når Geir chatter på nett forstår han ikke at det er lurt å beskytte seg ved å oppgi en annen identitet enn hans egen. Han oppgir sitt eget navn og hvor han bor. Han tar nakenbilder av seg selv på oppfordring fra dem han chatter med og legger disse ut på nettet.

I dette eksemplet er det viktig at du som ansatt møter Geir med positiv veiledning og opplæring. Det er viktig at Geir, ut fra sine forutsetninger, får veiledning og opplæring slik at han kan skaffe seg erfaringer som gir ham kompetanse på egne og andres grenser. Det vil si at du sammen med de andre i personalgruppa må håndtere dette på en faglig og etisk måte.

Tilbake til historien om Hanne i eksempel 2:

Hanne kan i noen tilfeller sitte i sofaen og rugge på bleia, hun kan bite seg i handa, hyle høyt, le eller skrike uten at personalet forstår hvorfor. Dette gjør hun uavhengig av hvor hun er.

Når Hanne rugger på bleia, kan det være at hun gjør dette fordi hun stimuleres seksuelt av det. Når du som ansatt er i situasjoner der individuell seksualitet kommer til uttrykk, har du plikt til å opptre profesjonelt. Det vil si at du sammen med de andre i personalgruppa må håndtere dette på en faglig og etisk måte. Det er viktig at egne reaksjoner og påfølgende prosesser ikke blir til hinder for å møte Hannes mulige uttrykk for seksualitet på en profesjonell måte.

En del av de ansatte vil føle seg støtt i slike situasjoner. Disse må likevel forholde seg til den individuelle seksualiteten, samtidig som de tilbys veiledning i forhold til at de kan oppleve dette som vanskelig. Dersom personalet har behov for veiledning, kan spesialisthelsetjenesten i ditt fylke kontaktes, eller andre med relevant kompetanse til å veilede.

I Finnmark har habiliteringstjenestene relevant kompetanse for å veilede på spørsmål knyttet til seksualitet og overgrep.

[Habiliteringstjenesten for barn i Helse Finnmark](#)

[Habiliteringstjenesten for voksne i Helse Finnmark](#)

Vil du vite mer?

- **KROPP, IDENTITET OG SEKSUALITET (KIS)**

Et konkret opplæringsmaterieell til bruk ved undervisning til ungdom med funksjonsnedsettelse utarbeidet av habiliteringsteamet for voksne ved Nordlandssykehuset

- **Landsforeningen for lesbiske, homofile, bifile og transpersoner**

- **Skeiv Ungdom**

Nettsted som jobber for hvert enkelt menneskes frihet til å være seg selv uavhengig av kjønnsidentitet og seksualitet

- **Skeiv Bok** er en database over bøker som har homofili som tema

- **Forskning** og **Kilden** er også nettsteder der man kan søke mer informasjon om seksualitet

- **Nye Seksualiteter**

Willy Pedersen. Universitetsforlaget 2005. ISBN-13:978-82-15-00452-5

Forfatteren beskriver ti års forskning på hvordan norske ungdommer utformer sin seksualitet.

OVERGREP

Hva er seksuelle overgrep?

Når barn, unge og voksne trekkes inn i seksuelle handlinger som de ikke er modne for, samtykker til eller forstår, regnes det som seksuelle overgrep. Den seksuelle handlingen baserer seg på overgriperens behov.

Seksuelle overgrep er når noen gjør en **krenkende** handling mot andres vilje i form av atferd, handling eller omgang. Dette kan bety blotting, det å vise pornografisk materiell, "grisesnakk", beføling av intime kroppsdeler som kjønnsorgan eller bryster, penetrering oralt, vaginalt eller analt med fingre, gjenstander eller kjønnsorgan, suging, slikking osv.

Mennesker med utviklingshemming kan i noen tilfeller bli utsatt for overgrep fordi de ikke har forutsetninger for å forstå konsekvenser av sitt samtykke til seksuell omgang. I [straffeloven kap.19, § 193](#), annet ledd, er det presisert at "den som skaffer seg eller annen seksuell omgang ved å utnytte noens psykiske lidelse eller psykiske utviklingshemming kan bli straffet med fengsel inntil 5 år".

Vi som arbeider nært mennesker med utviklingshemming er ofte de som først oppdager eller får mistanke om overgrep. Hvis du som ansatt observerer seksuell atferd utover det normale, og hvis personale, foresatte eller andre er urolige må dette alltid tas på alvor. Som ansatt kan du søke råd hos de som har et definert ansvar for dette i din kommune. Du kan også slå opp i håndboken i kapitlet **prosedyrer** som beskriver hvordan du skal gå fram ved mistanke om overgrep.

Vil du vite mer?

- **En bok om seksuelle overgrep mot barn og unge.**
Margrete Wiede Aasland. HøyskoleForlaget AS 2004. ISBN: 82-7634-537-9
Boken beskriver blant annet signaler barn kan gi på at noe er galt
- **Kripas sin nettside vedrørende seksuell utnytting av barn**
Straffelovens §192-195, § 200-204
- **Hjemme verst – NKVTS**
En film om overgrep og overlevelse fra Nasjonalt kompetansesenter, vold og traumatisk stress

Signaler

Signaler på overgrep kan komme gradvis over tid eller akutt. Felles er at det er forandringer fra det som er vanlig hos den enkelte. Personens utviklingsalder og kommunikasjonsform vil kunne påvirke hvilke symptomer som vises og hvordan de kommer til uttrykk. Det viktige er å finne ut hva signalene kan være uttrykk for. Når vi har god personkunnskap er det lettere å bli oppmerksom på endringer. Eksempler på signaler kan være;

Forandring i atferd

Overgrep kan føre til mange forandringer i personens atferd. Det kan være å isolere seg, konsentrasjonsvansker, passivitet, aggressivitet rettet mot seg selv eller andre. Reagerer uvanlig på vanlige hendelser (smak, lyd, lukt, bevegelser, ...)

Kroppslige, somatiske tegn

Vondt i hodet og magen, stramme muskler, ofte urinveisinfeksjon, søvnproblemer, uforklarlig vekttap, gjentatte mareritt, tannråte, blåmerker...

Redsel for arenaer som tidligere har vært trygge

Hvis en person er utsatt for fysiske eller seksuelle overgrep, kan man se vegring for å forlate et sted eller gå til steder hvor overgriper befinner seg

Overdreven seksualisert atferd

Hvis en person er utsatt for seksuelle overgrep, vil hun eller han kunne vise en overdreven seksuell atferd, eller bruke konkrete ord og uttrykk som ikke harmonerer med personens alder og kunnskapsnivå. Tvinger seg på andre på en tvangspregnet måte, dette kan også være rettet mot angivelig overgriper.

Regresjon

Personen går tilbake i utvikling og viser mindre selvstendighet enn tidligere, for eksempel i forhold til hygiene og andre ADL ferdigheter, eller ved at vedkommende begynner å tisse seg ut.....

Depresjon og tristhet

”Det er noe med Leif... han smiler ikke lenger, han virker ulykkelig og trist.”

Disse signalene trenger ikke være tegn på overgrep. Det kan være mange ulike årsaker til bl.a. atferdsendring. Signalene vil variere etter personens alder og sosial- og kulturell tilhørighet, nettverk og stimulering, både psykisk og fysisk.

Vi må være ydmyke og ta oss tid til å innhente opplysninger som kan gi oss mest mulig informasjon om personen eller som kan gi andre forklaringer. Om man har behov for bistand til dette, kan spesialisthelsetjenesten kontaktes for utredning og kartlegging.

Hvis det er mistanke om at en person med utviklingshemming har vært eller fortsatt er utsatt for seksuelle overgrep, har den som fatter mistanke plikt til å handle for å forebygge at videre overgrep skjer.

PROSEDYRER

Prosedyrerne er i tråd med gjeldende retningslinjer.

Hvordan du skal gå frem ved **mistanke** om at overgrep skjer eller har skjedd:

1: Gradvise observasjoner:

Ved mistanke om seksuelle overgrep skal alle relevante observasjoner noteres fortløpende.

- Noter ned når du fikk mistanken og hva den besto i (hendelsesforløp)
 - dato
 - arena for observasjon
 - hvem som er til stede når observasjon forekommer
 - nøyaktig beskrivelse av observasjoner
 - navn på den som har laget notatet
- Antatt overgriper må **ikke** konfronteres med mistanke før anmeldelse pga. fare for bevisforspillelse
- Sikre at du ikke er alene med mistanken. Henvend deg til nærmeste overordnet eller ta kontakt i henhold til det som er angitt i kommunens egen struktur/handlingsplan for vold i nære relasjoner
- Dersom mistanke ikke rettes mot foreldre/pårørende må leder sørge for at de blir informert om mistanken
- Dersom det dreier seg om et barn **skal** det gis melding til barnevernstjenesten. Det skal foreligge egne rutiner for melding til barneverntjenesten i virksomheten der du arbeider. Dersom din leder ikke melder bekymringen videre har du selv et selvstendig ansvar for å informere barneverntjenesten
- Oppgi at barnet har en utviklingshemming.
- Søk råd hos politiet, også **anonymt** om du vil.

- Dersom den utsatte forteller selv, så skal det oppfordres til å fortelle fritt uten press.
 - Skriv ned ordrett hva som blir fortalt. Du kan spørre når hendelsen skjedde sist gang, bruk åpne spørsmål! Skriv ned detaljer og uttalelser den utsatte kommer med så ordrett som mulig
 - Si at du vil hjelpe
 - Ikke lov at du ikke skal si det til noen
 - Fortsett å føre notater etter hvert som du observerer eller snakker med den utsatte; sinnstilstand – for eksempel, gråt, sinne, hva som sies...

Fremgangsmåten vil avhenge av hvem som mistenkes for overgrep.

Eksempel

- 1: Barn som du mistenker blir utsatt for overgrep av en pårørende
- 2: Barn/ungdom som du mistenker blir utsatt for overgrep av leder eller en ansatt
- 3: Ungdom/voksen som du mistenker blir utsatt for gjentatte overgrep av andre enn ansatte eller foresatte

**NB: Den yrkesmessige taushetsplikten
er IKKE til hinder for at du kan melde til Barneverntjenesten eller politiet
HUSK: strl.§ 139 – avvergelsesplikt og plikt til å melde!**

2: Akutte, konkrete hendelser

Ta **kontakt med politi umiddelbart** og spør hvordan du skal håndtere situasjon og hvordan du kan sørge for at spor ikke blir ødelagt fram til politiet overtar ansvaret.

Det kan finnes biologiske spor som må sikres før det har gått 72 timer.

Vanlig prosedyrer er:

- Personen må ikke dusje/vaske seg.
- Klær, sengetøy, laken etc. oppbevares tørt og pakkes i papir, hver for seg. Må **ikke** pakkes i plast på grunn av at bevis da blir ødelagt.
- Personen det gjelder skal til undersøkelse på overgrepsmottak om kommunen har det, eller bli undersøkt på legevakt.
- Hvis du har mistanke om at en bestemt person har begått overgrepet, skal denne personen **ikke** konfronteres med dette. Vi kan da risikere at personen får mulighet til å dekke over eller slette spor slik at politiet ikke får bevis for handlingen som er begått.

NB! Sporsikring skal gjøres av politi. Ikke etterforsk selv!

Når personen har en utviklingshemming, må dette opplyses om når politiet blir kontaktet. Dette for at noen i politiet har særlig kompetanse i forhold til å møte overgrepsatte barn og mennesker med utviklingshemming. Politiet jobber etter sine regler og prosesser uansett *hvem* som blir utsatt for overgrep.

Vil du vite mer?

- [Hva kan politiet gjøre for deg?](#)

På politiets hjemmeside kan du søke opp informasjon om seksuelle overgrep

SKYND DEG LANGSOMT!

Gjør følgende 😊	Ikke gjør dette 😞
Tro på personen	Press ikke personen
Forholde deg rolig	Ikke få panikk eller overreager
Vis interesse	Ikke konfronter overgriper
Vis at du bryr deg	Ikke gi noen form for skyld til personen
Ta affære	Ikke overøs personen med spørsmål
Ikke lov å ikke si det til noen	

Avvergelsesplikt og meldeplikt vs taushetsplikt

Det er viktig å kjenne til hovedinnholdet i lover og regler, og samtidig ha klart for seg hva som er ditt ansvar og hva som er politi og rettsvesen sitt ansvar.

Når du har mistanke om at det skjer overgrep eller at det mest sannsynlig er nært forestående eller er i ferd med å bli begått, kan det være straffbart at du ikke gjør noe med situasjonen ([Straffeloven § 139 avvergelsesplikt](#)). Den yrkesmessige taushetsplikten er IKKE til hinder for at du kan melde til barnevernstjenesten jf Strl § 139 - PLIKT TIL Å MELDE om du har mistanke til, eller har avdekket overgrep. Det er tilstrekkelig at du holder det som mest sannsynlig at den aktuelle straffbare handling er nært forestående eller i ferd med å bli begått.

TAUSHETSPLIKT SKAL VIKE FOR AVVERGELSESPLIKT

Sentrale paragrafer i Straffelovens kapittel 19 som gjelder seksuelle overgrep er §§ 192 – 195 som vedrører seksuelle overgrep mot barn under 14 år. §§ 196 – 199 vedrører seksuelle overgrep mot barn under 16 år med mer. § 193 vedrører seksuelle overgrep mot voksne mennesker med utviklingshemming.

Følg prosedyren i kap. om prosedyrer for hvordan du skal gå frem

Vi som sosial- og helsepersonell har plikt til å varsle politiet ved fare for alvorlig skade på personer (Helsepersonelloven § 31 og sosialtjenestelovens § 8-8a).

Dersom ledelsen ikke anmelder en overgrepssak har helsepersonellet selv plikt til å gå videre med saken, ifølge Helsepersonelloven § 33 om opplysningsplikt.

Er du usikker så ring politiet og meld fra om din bekymring, da vil politiet vurdere om saken skal etterforskes og anmeldes.

Mennesker med utviklingshemning har krav på å få oppnevnt [bistandsadvokat](#). De har også rett til [fri rettshjelp](#). Ved Barnehusene foretas det tilrettelagte dommeravhør av barn og mennesker med utviklingshemming. I noen tilfeller vil det være behov for tolk, [det er retten som skal oppnevne tolk](#).

- Fornærmede i saken har krav på å ha med seg en person i politiavhøret som han/hun har tiltro til, [les mer om dette her](#).
- Det anbefales å eventuelt henvise til en spesialisthelsetjeneste som har kompetanse på området for videre oppfølging og veiledning til personalet

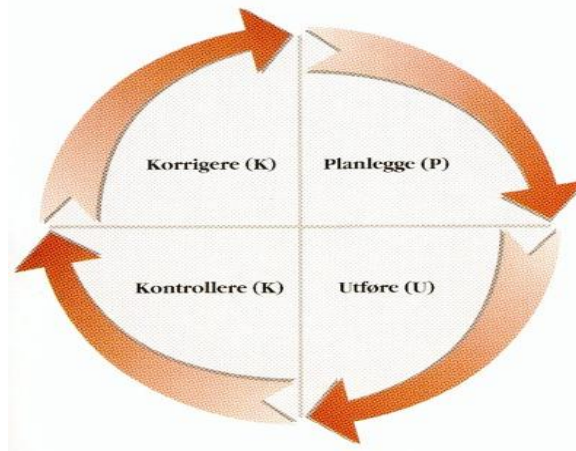

INTERNKONTROLL

Internkontroll i helse- og omsorgstjenesten er nødvendig. For å påse at det enkelte tjenestested sikrer at myndighetskravene i helse- og omsorgslovgivningen etterleves og at det gis forsvarlige tjenester av god kvalitet

Internkontroll er et ledelsesverktøy, det vil si et hjelpemiddel for styring og utvikling av daglig drift. Leder plikter å informere- og å involvere medarbeiderne slik at all erfaring og kunnskap kan legges til grunn for daglig drift og kontroll med egen virksomhet.

Illustrasjon av internkontroll sirkelen.

Tjenesteutøvelse/drift ved et tjenestested skal bevege seg i en sirkel. Det vil si at tjenesteutøvelsen **planlegges** og **utføres**. Videre at den **kontrolleres** og at den eventuelt **korrigeres**, før ny **planlegging** foretas.

- PLANLEGGING** Hva? Hvordan? Hvem? Når?
- UTFØRELSE** Iverksettelse. Gjennomføring Drift
- KONTROLL** Rapportering. Avviksbehandling Intern revisjon
- KORRIGER** Foretar nødvendig endring
- PLANLEGGING** og så videre – arbeidet med internkontroll er et arbeid som må pågå kontinuerlig

Ett eksempel på internkontroll i praksis finner du på neste side.

PLANLEGGING **av hvordan kommunen skal sikre at den enkelte ansatte har tilstrekkelig kompetanse:**

Kommunen lager en oversikt over gjeldende regler og generelle prosedyrer for virksomheten. Videre kartlegges hvilke kompetansebehov som følger av individuelle behov.

Det utarbeides prosedyrer for opplæring. Hva skal opplæringen inneholde, hvordan skal opplæringen gis, hvem skal kunne gi opplæring og når skal den gis?

UTFØRELSE **Opplæring gjennomføres i henhold til planer**

KONTROLL **av egen virksomhet**

Evaluerer om opplæringsprosedyrene ivaretar behovet for kompetanse, hvilke erfaringer har de ansatte gjort seg?

Etterspørre synspunkter fra de som mottar tjenestene som ytes, hvilke erfaringer har de gjort seg, foreligger det klager?

Sjekke om det har forekommet uønskede hendelser, om avvik har oppstått på grunn av manglende kompetanse?

Foreligger det risiko for svikt? Gjennomføre en intern revisjon av egen virksomhet?

Et eksempel på resultater av slik kontroll kan være at det avdekkes flere uønskede hendelser. Kommunen må da finne ut hva de skyldes. En gjennomgang av hendelsene og de avviksmeldingene som er sendt i etterkant viser at årsaken er at flere nyansatte ikke har fått den planlagte opplæringen. De ansatte forklarer det med at det ikke er tid til å gi opplæring fordi det ikke er frigjort tid til opplæring i turnus. Det er gjort flere erfaringer på at det ikke er mulig å gi opplæring samtidig som det ytes tjenester.

KORRIGER **iverksettelse av relevante tiltak**

Hvis man legger eksemplet ovenfor til grunn så kan tiltaket være;

Å frigjøre tid til opplæring, det settes inn vikar for den som skal gi opplæringen

PLANLEGGING og så videre – arbeidet med internkontroll er et arbeid som må pågå kontinuerlig

Vi anbefaler at dere leser veilederen; [Hvordan holde orden i eget hus](#) som beskriver internkontroll i helse- og omsorgstjenesten (tidligere sosial- og helsetjenesten).

Ressurser:

1. [Barnas stortingsmelding nr 1 \(2008-2009\)](#) Om vold og overgrep mot barn
2. [Seksuelle overgrep mot barn – en veileder for hjelpeapparatet](#). Utgitt av Sosial- og helsedirektoratet og Barne- og familiedepartementet.
3. [Mistanke om ansattes seksuelle overgrep mot barn – en veileder for utarbeidelse av plan for krisehåndtering](#). Utgitt av utdannings- og forskningsdepartementet og Barne- og familiedepartementet.
4. [Strategi mot seksuelle overgrep mot barn 2005 – 2009](#). Utgitt av Barne- og familiedepartementet.
5. [Krav om politiattest](#). Hentet fra Helsetilsynet sine hjemmesider.
6. [Voldsutsatt ungdom i Norge. Rapport 2007:8](#) fra Nasjonalt folkehelseinstitutt.
7. [Utviklingshemming og seksuelle overgrep](#). Faghefte fra Helse sør-øst
8. [Organisering av helsetjenester til personer som har vært utsatt for vold og seksuelle overgrep](#). Utgitt av Sosial- og helsedirektoratet.
9. [Veileder for utvikling av kommunale handlingsplaner](#). Utgitt av Justis og politidepartementet.

